સ્કન્ધ આઠમો:મન્વન્તર

સ્કન્ધનો અર્થ:

આ પ્રમાણે સાતમા સ્કન્ધમાં પંદર અધ્યાયોથી વાસનાઓનું અને કર્મનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આઠમા સ્કન્ધમાં ભગવાન્‌ની મન્વન્તર લીલા દર્શાવનારા શુભ ચોવીસ અધ્યાયોથી સારા પુરુષોના ધર્મો કહેવામાં આવે છે.

"મનુ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઇન્દ્રો, ઋષિઓ અને ભગવાન્‌નો અંશાવતાર એવા છ પ્રકારનો મન્વન્તર છે" (૧૨।૭।૧૫) એવું મન્વન્તરનું લક્ષણ બારમા સ્કન્ધમાં કહેલું છે. આ સ્કન્ધમાં તે જણાવતાં સારા પુરુષના ધર્મ કહેલા છે, એટલું પુરાણોમાંના સામાન્ય લક્ષણથી અહીં વધારે ઉત્તમપણું છે. મન્વન્તરો એટલે સારા પુરુષના ધર્મ. ભગવાને કહેલા સારા પુરુષના ધર્મો તે મન્વન્તરો૧-૧।।

આ સારા પુરુષના ધર્મો પ્રાકૃત છે. તેઓની ઉત્પત્તિનું સ્થાન દેહ ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ છે. આત્મા અથવા પુરુષમાં તે ઉત્પન્ન થતા નથી. પુરુષ એટલે જીવાત્મા. તેમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય હોય તે પૌરુષ; આવો પૌરુષ ગુણ તો ભક્તિ જ છે. (પ્રાકૃત પદાર્થો ચોવીસ પ્રકારના હોવાથી (જુઓ ૩।૨૬।૧૧ થી ૧૪) સારા પુરુષના આ પ્રાકૃત ધર્મો ચોવીસ પ્રકારની જુદી-જુદી પ્રાકૃત વાસનાનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ કરે છે જ. જીવમાં રહેલી વાસનાનો નવમા સ્કન્ધમાં જણાવેલી ઉત્તમ ભક્તિ નાશ કરે છે૧।।-૩

મીમાંસામાં જેમ વિચારેલા છે તેમ અહીં પણ બે પ્રકારના પદાર્થો છે. પુષ્ટિ સુધીનાને પહેલા પ્રકારના કહેલા છે, બીજા પ્રકારના આશ્રય (સ્કન્ધ ૧ થી ૬ સુધીમાં જણાવેલા પહેલા પ્રકારના અને સ્કન્ધ ૭ થી ૧૨ સુધી જણાવેલા બીજા પ્રકારના, એવો અર્થ જણાય છે) સુધીના છે. તેથી પાછળના છ ના સમૂહમાં વાસના (સ્કન્ધ ૭ માં કહેલ ઊતિ) પહેલી ગણાયેલી છે, તે પ્રાકૃત વાસના જ દુષ્ટ છે, અને સારા પુરુષના ધર્મોથી જ તેનો નાશ થાય છે. તેથી (વાસનાનો સારા પુરુષના ધર્મોથી જ નાશ થાય તેવી છે એમ જણાવવા) તેઓના અનુક્રમથી ઉલટા પ્રકારે (લીલાઓ ગણાવતાં ૨।૧૦।૧માં પહેલાં ઊતિ અને પછી મન્વન્તર કહ્યા. લક્ષણ કહેતાં ૨।૧૦।૪માં પહેલાં મન્વન્તરનું અને પછી ઊતિનું લક્ષણ કહ્યું, એવી રીતે ક્રમથી વિરુદ્ધ લક્ષણ કહ્યાં) તેઓના લક્ષણ કહેલાં છે. "સારા પુરુષના ધર્મ તે મન્વન્તરો અને કર્મથી થતી વાસનાઓ તે ઊતિઓ" (૨।૧૦।૪) એમ પહેલાં મન્વન્તરનું લક્ષણ કહી પછી ઊતિનું લક્ષણ કહેલું છે. કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓ પ્રાકૃત જ છે, તેથી પહેલાં તેઓનો નાશ કરવાની કથા (મન્વન્તર અથવા સારા પુરુષના ધર્મ) કહેલ છે. પછી જો પ્રાકૃત વાસનાઓ બધીનો નાશ થાય તો સ્કન્ધ નવમામાં કહેલી ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી વાસનાઓનો નાશ કરવા સારા પુરુષના ધર્મ જાણવા જોઈએ૪-૭।

પ્રકરણો:

સારા પુરુષના ધર્મો તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ એવા વિભાગથી ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. તેઓ અનુક્રમે ચાર પ્રકારના, દશ પ્રકારના અને નવ પ્રકારના કહેલા છે, અને એ ત્રણે પ્રકારના ધર્મોના વક્તા મત્સ્ય છે. (તેથી પહેલા ચાર, દશ અને નવ અધ્યાયોના ત્રણ પ્રકરણમાં અનુક્રમે તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ એવા ત્રણ પ્રકારના સારા પુરુષના ધર્મ કહેલા છે, અને છેલ્લા એક, ચોવીસમા, અધ્યાયમાં તે ધર્મના વક્તા મત્સ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે.) એમ ચાર પ્રકરણો આ સ્કન્ધના થાય છે. દરેક મન્વન્તરમાં મનુ, દેવો વગેરે છ હોય છે. તેઓએ પોતપોતાના સમયમાં જે ધર્મો કહેલા હોય, તે ધર્મોનું સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જે કોઈ પાલન કરે, તે જ થોડે-થોડે બધી વાસનાઓને બાળી નાખે છે, એમ અહીં કહેવામાં આવશે. તેથી જુદા-જુદા મન્વન્તરમાં જુદા-જુદા ધર્મનું આચરણ કરવાનું હોય છે૭।-૧૦।।

પહેલા 'સ્વાયંભુવ' મન્વન્તરમાં તપ સાથે ઉપનિષદ્નો પાઠ કરવાનું કહેલ છે (અ.૧।૭-૬).
બીજા 'સ્વારોચિષ' મન્વન્તરમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું કહેલ છે (અ.૧।૨૨).
ત્રીજા ઉત્તમ 'મન્વન્તરમાં' સત્ય બોલવાનું કહેલ છે (અ.૧।૨૪-૨૬).
ચોથા 'તામસ' મન્વન્તરમાં વેદનો અભ્યાસ કરવાનું અને તેને યાદ રાખવાનું કહેલ છે (અ.૧।૨૯).
પાંચમા 'રૈવત' મન્વન્તરમાં વ્રતો વગેરેથી ભગવાન્ની સેવા કરવાનું કહેલું છે (અ.૫।૨-૬). આ મન્વન્તરમાં રમાની પ્રાર્થનાથી ભગવાને વૈકુણ્ઠ લોક રચેલો. ત્રીજા અને પાંચમા સ્કન્ધમાં શ્રી (લક્ષ્મી)નું વ્રત આચરનારાઓએ એક લાખ તુલસીના પાન અર્પણ કરવાનું વ્રત વગેરેથી જે ભગવાન્ની સેવા કરવાનું કહેલ છે તે આ મન્વન્તરના ભગવાન્ના અંશ વૈકુણ્ઠ અવતારે ચલાવેલી.
છઠ્ઠા 'ચાક્ષુષ' મન્વન્તરમાં (ભગવાન્ના અવતાર અજીતે સમુદ્રનું મંથન કરાવી અમૃત કઢાવેલ હોવાનું કહેલ છે તેથી) સારા પુરુષો દેવો તથા ઉત્તમ પુરુષોની સેવા કરવાનું કહેલ છે.
સાતમા 'વૈવસ્વત' મન્વન્તરમાં વૈષ્ણવોએ એકાદશી વગેરે વ્રતો કરવાનું કહેલું છે. વ્રતોમાં ઉત્તમ એકાદશીનું મુખ્ય વ્રત કહેલું છે, કારણ કે તેને દૈત્યોનો સમ્બન્ધ નથી. તેવી જ રીતે ભગવાન્ના પ્રાદુર્ભાવના દિવસ જન્માષ્ટમી વગેરેનાં વ્રતો પણ કરવાનાં કહેલાં છે. (આ મનુની કથા અ.૧૩।૬માં છે. વ્રતો કરવાનું અહીં કહેલ નથી, પણ બીજા પુરાણોમાં કહેલું છે.)
આઠમા 'સાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં પુષ્ટિમાર્ગના પ્રકારથી ધર્મો કરવાનું કહેલ છે. ભગવાન્ના સાર્વભૌમ અવતારે બલિને ઈન્દ્રનું સ્થાન આપ્યું, તેથી આ અવતારે પુષ્ટિમાર્ગના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ કરેલી છે, (અ.૧૩।૧૧-૧૭).
નવમા 'દક્ષસાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં જેમાં યજ્ઞ વગેરે ઘણા થાય તેવા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે. (ભગવાન્ના ઋષભ અવતારે ઈન્દ્રને ત્રણ લોક ફરી પ્રાપ્ત કરાવી તેનો ભોગ કરાવ્યાનું કહેલું છે. અને તે યજ્ઞ વગેરેથી જ પ્રાપ્ત થાય, તેથી આ યજ્ઞ વગેરે ધર્મોની ભગવાન્ ઋષભે જ પ્રવૃત્તિ કરાવેલી થઈ (અ.૧૩।૧૮-૨૦).
દશમા 'બ્રહ્મસાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં લોકનું રક્ષણ થાય તેવા અને લોકને સુખ આપે તેવા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે (અ.૧૩।૨૧-૨૩).
અગિયારમા 'ધર્મસાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખવા સુધીના શુભ સ્માર્ત ધર્મો કરવાનું કહેલું છે. આ મનુને આત્માવાળો કહેલો છે અને ભગવાન્ના ધર્મસેતુ અવતારે ત્રણ લોકને ધારણ કર્યાનું કહેલું છે. તેથી તે બન્નેએ ચલાવેલા આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખવા સુધીના ધર્મો સ્માર્ત જ છે, કારણ કે સ્માર્ત ધર્મમાટે જ ઘણા ભાગે 'ધર્મ' શબ્દ યોજાય છે (અ.૧૩।૨૪-૨૬).
બારમા 'રુદ્રસાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં આસક્તિ વિનાના ધર્મો કરવાનું કહેલ છે, (અ.૧૩।૨૭-૨૯).
તેરમા 'દેવસાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવતાનું પોષણ કરનારા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે, (અ.૧૩।૩૦-૩૨).
ચૌદમા 'ઈન્દ્રસાવર્ણિ' મન્વન્તરમાં જ્ઞાનમાં પરિણમે તેવા ભોગવાળા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે (અ.૧૩।૩૩-૩૬).
(બારમા તેરમા અને ચૌદમા મન્વન્તરોમાં કરવાના ધર્મો શ્રીભાગવતમાં કહેલા નથી, તે બીજા પુરાણોમાંથી કહેલા જાણવા)૧૦।।-૧૮

જુદા-જુદા મન્વન્તરોમાં કરવાના જુદા-જુદા ધર્મો કહેલા છે, (હાલ સાતમો મન્વન્તર ચાલે છે, તેથી ચાલુ મન્વન્તરમાં અગિયારસ વગેરેનાં વ્રતો કરવાથી જ બધી વાસનાઓનો નાશ થાય છે. આ વ્રતો પુરાણોમાં કહેલા છે. તેમાં એકાદશીના વ્રતો ભગવાન્ની કૃપા પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી ઉત્તમ છે, કારણ કે દ્વાદશી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. એકાદશીનાં વ્રત વૈષ્ણવો તથા સેવકો બધાએ કરવા જરૂરી છે.

''દશમના દિવસે અસુરો જન્મેલા અને અગિયારસનો દિવસે દેવો જન્મેલા. જે જેનો જન્મદિવસ હોય તે તેની વૃદ્ધિ કરનારો છે'' એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. જન્માષ્ટમી, રામનવમી, વામનદ્વાદશી અને નૃસિંહચતુર્દશી એ ચાર વ્રતો

કરવાનું પણ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. આ વ્રતો કાલના ધર્મો એટલે અમુક સમયે આચરવાના ધર્મો છે. તે આ મન્વન્તરમાં આચરવાના સારા પુરુષના ધર્મો છે). વળી તેવી જ રીતે જુદા-જુદા દેશમાં આચરવાના જુદા-જુદા દેશ ધર્મો પણ છે. આ બધા ભગવદ્ધર્મો પૈકી ત્રણ ધર્મો મોટા છેઃ

૧.આપત્તિઓમાં હરિનું સારી રીતે સ્મરણ કરવું

૨.સમ્પત્તિઓમાં સર્વને દાન કરવા અને

૩.પાળવા યોગ્ય વચનનું પાલન કરવું.

–આ ત્રણ મોટા ધર્મોનું નિરૂપણ અનુક્રમે પહેલા ચાર, પાંચમાથી ચૌદમા સુધીના દશ અને પંદરથી ત્રેવીસમા સુધીના અધ્યાયોમાં કરેલું છે૧૯-૨૦

પ્રકરણ પહેલુંઃ

તે ત્રણ ધર્મો પૈકી હરિનું સારી રીતે સ્મરણ કરવાના સમ્બન્ધમાં પહેલા ચાર અધ્યાયો કહેલા છે. હરિના સ્મરણથી ચારે પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે એમ પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે આ ચાર અધ્યાયોથી કહેલ છે એવો નિશ્ચય છે. સ્માર્ત વગેરે ધર્મને લીધે ભગવદ્ધર્મ થતો અટકી જાય, તો તે ધર્મ આચરનારાઓને પૂરું ફલ મળતું નથી, પરન્તુ ભગવદ્ધર્મ તેમને અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પરન્તુ જો હરિનાં સ્મરણરૂપ ભગવદ્ધર્મ ચાલુ રહેલો હોય, તો થોડા સમયમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ ગજેન્દ્રની કથાથી જણાવેલું છે. તેથી તે જણાવવા માટે ગજેન્દ્રની કથા ચાર અધ્યાયોથી કહેલ છે૨૧-૨૪

''ભગવદ્ધર્મ આચરનાર પુરુષનું સ્ખલન થતું નથી'' એમ ૧૧।૧૨।૩૫ માં કહેલું છે, છતાં ઇન્દ્રદ્યુમ્ન રાજા, જે ગજેન્દ્ર થયેલો, તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ કેમ થયો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અગસ્ત્ય મુનિ શિવના ભક્ત બ્રાહ્મણ હતા. અને ''જેની જેમનામાં શ્રદ્ધા હોય, તે તે જ છે'' ભગ.ગીતા૧૭।૩ એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેમને(શિવને) જ બ્રાહ્મણ (શ્લો.૧૦માં વિપ્ર) કહેલાં છે. તેમનો અનાદર ઇન્દ્રદ્યુમ્ને કરેલ, તેથી તેને અગસ્ત્યે શાપ આપ્યો, અને તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ થયો(અ.૪।૯ થી ૧૦). વાસ્તવિક રીતે તો પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ શ્લો.૧૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે લોકમાં મર્યાદાનું સ્થાપન થાય તે માટે ભગવાને જ તેને શાપ અપાવેલો. તેમના (શિવના અથવા સ્માર્ત ધર્મના) વિરોધ વિનાનો જે ભગવદ્ધર્મ હોય, તે તરત જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે૨૫

ભગવાન્ ભક્તની એવી રીતે સંભાળ ન રાખે તે યોગ્ય નથી–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરી હોય તો જ તેનાથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન્ કાલ વગેરેને તેમજ બીજા (સ્માર્ત વગેરે) ધર્મવાળાઓને તેઓનું કાર્ય કરતાં અટકાવે છે, પરન્તુ ભક્તિ કરી ન હોય તો પ્રયાસ કરીને અટકાવતા નથી. (ઇન્દ્રદ્યુમ્ન માત્ર ભગવાન્‌ની પૂજા જ કરતો અને સારા પુરુષના ધર્મનું જ આચરણ કરતો અ.૪।૭-૮. તે ભક્તિ કરતો ન હતો. તેણે કરેલી પૂજા સર્વ પ્રકારની કામના વિનાની હોવાથી, તેનાથી તેને ગજેન્દ્રના જન્મમાં (૧૧।૨૭।૫૩ પ્રમાણે) ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. ''ભક્તિથી ભગવાન્ ગજેન્દ્ર ઉપર પ્રસન્ન થયા'' એમ તે ગજ હતો, ત્યારે જ તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે. જો ભક્તિ હોય તો ભગવાન્; અગસ્ત્યથી પણ મોટા દુર્વાસા જેવાને તેમજ કાલને પણ ભક્ત વિરુદ્ધ પોતાનું કાર્ય કરતાં અટકાવે છે, એ અંબરીષ અને દુર્વાસા ના પ્રસઙ્ગથી સિદ્ધ છે. જુઓ સ્કન્ધ ૯ અધ્યાય ૪. તેથી ભગવાને અહીં ભક્તની સંભાળ ન રાખ્યાનું બન્યું નથી૨૬

પ્રકરણ બીજો-અધ્યાય ૨-૪:

ગજેન્દ્રને અર્થ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો હતો એમ જણાવવા બીજા અધ્યાયમાં વૃક્ષો વગેરે (સમૃદ્ધિ)નું વર્ણન કરેલું છે (અ.૨।૧૦-૧૯). તેને કામ પણ પ્રાપ્ત થયાનું (શ્લો.૨૩ તથા ૨૬માં) કહી, પછી તેને કામના અન્તે દુઃખ થયાનું કહેલું છે (શ્લો.૨૭-૩૦) કારણ કે કામ અન્તે દુઃખ કરાવનારો જ છે. પછી તેણે ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી(શ્લો.૩-૨૯).

ત્રીજા અધ્યાયમાં ત્રીજો પુરુષાર્થ કામ કહેવો જોઈએ છતાં સ્તુતિ કેમ કહી છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ગજેન્દ્રની સ્તુતિ તે ભગવાને શરણ આવ્યાનું જણાવનારી છે. (''હું શરણ આવું છું'' શ્લો.૩ ''મારું રક્ષણ કરો'' શ્લો.૯, એમ તે સ્તુતિમાં કહે છે. તેથી સ્તુતિ શરણ આવેલ હોવાનું જણાવનારી જ છે, અને તેને તે સમયે રક્ષણ કરનારની જરૂર હોવાથી) રક્ષણ કરનાર પ્રાપ્ત થાય એ જ તેની મુખ્ય કામના હતી. તેથી આ તેનો મુખ્ય કામ જ કહેલ છે. (સ્માર્ત ધર્મથી ભગવદ્ધર્મ બન્ધ પડેલ હોવા છતાં તેને તેના પહેલાના ભગવદ્ધર્મથી અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થયેલા એમ બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલું છે). અહીં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય તે મોક્ષ છે એમ સમ્પૂર્ણ રીતે મનાયેલું છે. (ગજેન્દ્રને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું અ.૪।૬માં કહેલું છે). વળી ભગવાન્ ગજેન્દ્ર ઉપર પ્રસન્ન થયા (શ્લો.૧૬) ત્યારે પહેલાં જે ભક્તો ખરેખર હલકા જ ગણાતા હતા, તે પણ ભગવાન્નાં વચનથી સર્વને મોક્ષ આપનારા થયા(શ્લો.૧૭-૨૫). એવી રીતે આપત્તિઓમાં હરિનું સ્મરણ કરવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે આ પહેલા પ્રકરણમાં કહેલું છે૨૭-૨૯।।

પ્રકરણ બીજું; સમ્પત્તિમાં સર્વને દાનઃ

પછી પાંચમાથી ચૌદમા સુધીના દશ અધ્યાયોથી સર્વને તેમણે ઈચ્છેલ દાન કર્યાનું બીજું પ્રકરણ કહેલું છે. ગુણો નવ પ્રકારના છે અને દશમો નિર્ગુણ; એવા દશ પ્રકાર થતા હોવાથી દશ અધ્યાયોથી આ પ્રકરણ કહેલું છે. દાન ત્રણ પ્રકારનું છે અને તે દરેક મૂલ કારણ સ્વરૂપ અને ફલથી જુદું-જુદું ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. તેથી ગુણોની પેઠે દાન પણ નવ પ્રકારનું છે.

દાનના ત્રણ મૂલ કારણ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં પહેલાં સાત્ત્વિક-ભગવાન્ દાનનાં મૂલ કારણ જણાવેલા છે (શ્લો.૧૦). પછી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં રાજસ દેવો અને અસુરો ને મૂલ કારણ (અમૃત કાઢવાનો ઉદ્યમ કરનારા) કહેલા છે, અને સાતમા અધ્યાયમાં તામસ શિવને મૂલ કારણ કહેલ છે. કારણ કે સમુદ્રમાંથી નીકળેલ હલાહલનું પાન કરી, અમૃત કાઢવામાં જે વિઘ્ન થયેલ તે તેમણે દૂર કર્યું.

એવી રીતે તે ત્રણે અમૃત કાઢવાના પ્રયાસમાં જે દોષ નડતા હતા તે દોષ દૂર કરતાં સર્વને દાન થઈ શક્યું. તેથી તે મૂલ કારણ પહેલાં કહેલ છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે પ્રેરણા કરેલા દેવો પુરુષનાં મનને પ્રેરણા કરે છે, અને જ્યારે શઙ્કર તેના લોભનો નાશ કરે છે ત્યારે તે પુરુષ દાતા થાય છે. ''જીવને અભયનું દાન કરવામાં આવે તેનો સોળમો ભાગ થવા પણ બધાં દાનો યોગ્ય નથી'' એ વાક્ય પ્રમાણે આ લોકમાં આપવા યોગ્ય કોઈ પણ દાન અમૃતથી અધિક નથી, કારણ કે મૃત્યુથી ઘેરાયેલા લોકમાં તે (અમૃત) મૃત્યુને અટકાવનારું છે૩૦।।-૩૫

અધ્યાય પાંચમોઃ

વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે અમૃતનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, અને ઘણું દુઃખ આવી પડે ત્યારે જ તેવો વિચાર થાય. તેથી અમૃતનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા તેનો વિચાર કરવામાં આવે તે માટે દેવોને દુઃખ થયાની કથા કહેલી છે (અ.૫।૧૫-૧૭). આ વિષયનું જ્ઞાન કરાવનાર ભગવાન્ હરિ જ છે (અ.૬।૨૧-૨૩). જો ભગવાન્ વૈકુણ્ઠ જેવું સ્થાન ક્યાંક કરીને તેમાં રહે તો જ દેવોનું આ કાર્ય સિદ્ધ થાય. તેથી ભગવાને વૈકુણ્ઠ બનાવ્યું એમ કહેવામાટે પાંચમો જ્ઞાનરૂપ મન્વન્તર પહેલાં કહેલો છે (અ.૫।૧-૬)૩૬-૩૮

છઠ્ઠો વૈરાગ્યરૂપ મન્વન્તર તો આરમ્ભમાં દુઃખ આપનારો થાય (શ્લો.૧૫-૧૭). તેવા સંજોગોમાં જ ગુરુ (બ્રહ્મા)નો સમ્બન્ધ કરવાનું નક્કી કરી, દેવો બ્રહ્માના સ્થાનમાં ગયા. અમૃતનું સ્વરૂપ વગેરેનું જો બ્રહ્માને જ્ઞાન હોત તો ભગવાન્ને કરવાનું શું હોત? તેથી બ્રહ્માને જ્ઞાન ન હોવાથી બધા દેવો ભગવાન્નાં સ્થાનમાં ગયા (શ્લો.૨૪). ભગવાન્નાં દર્શન તો કાર્ય કરવાથી જ થાય. તેથી બ્રહ્માએ એકાગ્ર ઇન્દ્રિયોથી તેમની સ્તુતિ કરી (શ્લો.૨૬-૫૦). આ સ્તુતિથી

ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા, (અને તેમણે તેઓને દર્શન દીધાં, અ.૬।૧. ત્યારે બધા દેવોએ તેમની સ્તુતિ કરી શ્લો.૮-૧૫ અને ભગવાને તેઓને અમૃતનાં સ્વરૂપનો અને તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકારનો બોધ આપ્યો, અ.૬।૧૮-૨૫. અને પછી સ્વતન્ત્ર વિહાર કરનાર ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા, અ.૬।૨૬. અહીં સુધીનો છઠ્ઠો અધ્યાય પણ પાંચમા અધ્યાયનો જ વિભાગ છે). એવી રીતે દેવોની સ્તુતિથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા ત્યાં સુધીના ભાગથી સાત્વિક ભગવાન્ મૂલ કારણ હોવાનું જણાવેલ છે. અમૃતનાં સ્વરૂપનો અને તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકારનો ભગવાને બોધ કર્યો, તેથી તે સ્વરૂપ સાત્ત્વિક હોવાનું જાણવું૩૯-૪૧

અધ્યાય ૬:

દેવો અને દૈત્યો રાજસ છે કારણ કે તેઓ કપટથી અમૃત કાઢવા ભેગા મળ્યા. વળી તેઓએ કરેલું (મન્દાર પર્વતને સમુદ્રે લઈ જવાનું) દુઃખરૂપ કર્મ પણ રાજસ કહેલું છે (અ.૬।૨૦,૨૯,૩૦). તે દેવો અને દૈત્યોના ઉદ્યમરૂપ મૂલ કારણ કહેલું છે૪૨

અધ્યાય ૭:

ત્યાર પછીનું ઘણું જ દુઃખ આપનાર મૂલકારણ કાલકૂટ વિષની ઉત્પત્તિ થયું તે (કારણ)ને તામસ જાણવું. આરમ્ભમાં મંદાર સમુદ્રમાં ડૂબી જવારૂપ ક્રિયા પણ તામસી થઈ (અ.૭।૬). ત્યાર પછી શુદ્ધ તમઃરૂપ કાલકૂટ વિષ નીકળ્યું (શ્લો.૧૮) પરન્તુ શઙ્કરે તેનું પાન કર્યું (શ્લો. ૪૨), તે કાર્ય સાત્વિક છે. (શઙ્કરે પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો શ્લો. ૩૭-૪૦, તે સાત્ત્વિક કાર્ય કર્યું). એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનો વિભાગ સર્વ સ્થળે પોતાની મેળે જાણી લેવો. એ પ્રમાણે પાંચમાથી સાતમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી દાનમાં મૂલકારણની કથા, દાન કરવામાં આવે તે માટે કહેલી છે. (છતાં આ સારા પુરુષના ધર્મના પ્રસઙ્ગમાં કહેલી હોવાથી આમાં) ૧.અલૌક્કિ શક્તિવાળા પ્રાપ્ત કરાવનાર, ૨.પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી સાધનો અને ૩.વિઘ્ન દૂર કરનાર (કહેલા) છે. સારા પુરુષના ધર્મના કાર્યમાં સર્વ સ્થલે આ ત્રણ હોય છે. ૧.ભગવાન્ હરિ (આ અમૃત કાઢવામાં) અલૌક્કિ શક્તિવાળા પ્રાપ્ત કરાવનાર મનાયેલા છે. ૨.દેવો પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનોનો સમૂહ છે અને ૩.વિઘ્ન દૂર કરનાર ઈશ્વર (શઙ્કર) છે. (૪।૭।૫૦માં ભગવાને દક્ષને કહ્યું છે કે હું, બ્રહ્મા અને શઙ્કર જગતના મૂલ કારણ છીએ; તે પ્રમાણે બ્રહ્મા,વિષ્ણુ અને શઙ્કર સર્વ સ્થલે કાર્યમાત્રનાં કારણ છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરનારા તે ત્રણ છે, અને તે દરેક કાર્ય કરવા તે-તે કાર્ય કરનારની જરૂર રહેલ છે) અને તેથી તેઓમાંના એક પણ ન હોય, તો કોઈ પણ સ્થલે કાર્ય થતું નથી૪૩-૪૭

સમુદ્રમાંથી અમૃત કાઢવાનો પ્રયાસ કરતાં બે પ્રકારનાં વિઘ્નો આવી પડયા, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરનારા દેવો તથા દૈત્યો તેનો ઉપાય કરવા શક્તિમાન ન હતા. ('સાધકાસાધનક્ષમા' પાઠ છે. અહીં કાંઈક અશુદ્ધ હોવું જોઈએ. 'સાધકાસાધનક્ષમમ્' પાઠ ગણી અર્થ કરવા પ્રયાસ કરેલો છે અથવા ''સાધકાઃ સાધનક્ષમાઃ'' પાઠ લઈ, દેવો તથા દૈત્યો મથન કરી અમૃત પ્રાપ્ત કરવા લાયક થયા, ત્યારે મધ્યે વિઘ્ન થયું એવો અર્થ કરવો) વચ્ચે અડચણનો સમ્બન્ધ થયો (વિઘ્ન થયું) ત્યારે પહેલા વિઘ્ન (મંદાર પર્વતનું પાણીમાં ડૂબી જવું તે) માં હરિ ઈશ્વરે તે વિઘ્ન દૂર કર્યું. કારણ કે અમૃત પ્રાપ્ત કરનારા (પર્વતને સ્થિતિમાં રાખનાર તે જ હતા–યોજના) તે જ હતા. તેમણે કૂર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પર્વત જલમાંથી બહાર કાઢ્યો, દેવો તથા દૈત્યો ના બલમાં વૃદ્ધિ કરી અને પોતે પણ મન્થન કરવા લાગ્યા. સમુદ્રમાંથી પ્રથમ કાલકૂટ નીકળ્યું, તે બીજું વિઘ્ન થયું. તે વિઘ્ન મહેશ્વરે(શઙ્કરે) દૂર કર્યું. અહીં ભગવાન્‌ની (શ્લો.૧૨) અને શઙ્કરની (શ્લો.૨૧-૩૫) બન્નેની સ્તુતિ કર્યાનું કહેલ છે૪૮-૪૯

એક જ કલ્પમાં ભગવાન્‌ની અને શઙ્કરની તેઓ સર્વરૂપ હોય તેમ સ્તુતિ કરેલી છે તે કેમ સમ્ભવે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જુદા-જુદા મત પ્રમાણે બન્નેની (એવી) સ્તુતિ સમ્ભવે છે, (વેદથી જે વિરુદ્ધ નથી તે પાશુપત મત પ્રમાણે શઙ્કર પણ સર્વરૂપ હોવાથી, તે મત પ્રમાણે તેમનું સ્વરૂપ જણાવવા તેવી તેમની સ્તુતિ કરેલી છે).

કાલકૂટનું શ્લો.૧૯માં જણાવ્યું તેવું સામર્થ્ય ક્યાંથી થયેલું? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે પહેલાં એટલે પહેલાના કલ્પમાં ભગવાનૂથી ઉત્પન્ન થયેલ મૂલ અસુર મધુ અથવા કૈટભ, અથવા એકત્ર થયેલ તે બન્ને, કાલકૂટ થયેલ. તે કલ્પમાં તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રજાનો નાશ તેઓએ કરેલ નહિ, તેથી હવે પ્રજાનો નાશ કરવા પ્રજા પાસે આવ્યું, કારણ કે પ્રજાનો નાશ કરવાનો જ તેનો સ્વભાવ હતો. પહેલાના કલ્પમાં તે ભગવાન્ના કર્ણના મેલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અને આ કલ્પમાં તે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયું. ભગવાન્ના કર્ણના મેલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેનામાં તેવું સામર્થ્ય હતું તે સમુદ્રમાંથી સર્વથી પહેલું ઉત્પન્ન થયું. જો પાછળથી ઉત્પન્ન થાય, તો તેની પહેલાં જે-જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા હોય તે બધાને દૂષિત કરે. તેથી કોઈ પદાર્થ દૂષિત ન થાય તે માટે જ તે સર્વથી પહેલું ઉત્પન્ન થયું. મહાદેવના ઉદરમાં સર્વ મુક્ત જીવો જ રહે છે. તેથી આ સર્વ દોષથી ભરપૂર કાલકૂટ નામનો અસુર પણ તે મુક્ત જીવોના સઙ્ગથી મુક્ત થાય, તેવા વિચારથી પ્રયાસ કરી મહાદેવ તેને ખાઈ ગયા. આ દોષવાળો કાલકૂટ અસુર ઘણો બલવાન હોવાથી સમુદ્રમાં રહેલા વડવાનલ અગ્નિના મુખમાંથી નીકળી ગયો, અને શઙ્કરે તેનું ભક્ષણ કર્યું પરન્તુ કણ્ઠમાં જ આસન મળવાથી ત્યાં જ રોકાઈ ગયો. (ઉદરમાં ન ગયો પરન્તુ) કણ્ઠમાં જ ગોઠવાઈ ગયો (શ્લો.૪૨,૪૩) અને તે દોષવાળો છે એમ જણાવવા શઙ્કરનો કણ્ઠ પણ પ્રસિદ્ધ શ્યામ થયો. મહાપ્રલય થઈ શકે તે માટે તે બલવાન કાલકૂટ અસુરને શઙ્કરે પણ ત્યાં કણ્ઠમાં જ રાખ્યો, અને ભવાનીએ પણ શઙ્કરના તે કાર્યનું અનુમોદન કર્યું (શ્લો.૪૦,૪૧,૪૫)૫૦-૫૪।।

દાનનું પેટા-પ્રકરણ; અધ્યાય ૮-૧૦:

પછી આઠમાથી દશમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી દાનનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં અનુક્રમે દાનમાં આપવાના પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, દાનનું કાર્ય તથા ખાધેલું પાછું કાઢવાનું, અને દાનનું ફલ; એ ત્રણ કહેલા છે. રાહુએ અમૃત પીધું ત્યારે ભગવાને તેનું માથું કાપ્યું. તે સમયે તેનું મુખ નીચું હોવાથી તેમાંથી મુખમાં પચતાં બાકી રહેલું અમૃત નીકળી ગયું, તે પણ ભગવાન્નું કાર્ય હતું૫૪।।-૫૬

અધ્યાય ૮; દાનમાં આપવાના પદાર્થોની ઉત્પત્તિઃ

અહીં અમૃત બધાને આપવાનું હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ જ કહેવી જોઈએ, કામધેનુ વગેરેની ઉત્પત્તિ કહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પહેલાં વર્ણવેલું બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દરૂપ અને ઉત્તમ છે. ‘‘આજ આનન્દ કરાવે છે’’ ‘‘આના જ આનન્દના થોડા અંશ ઉપર બીજા પ્રાણીઓ નભે છે’’ એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ આનન્દ આપનારુ છે. તેનો અંશ હોવાથી જ સર્વને આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ‘સત્’ અંશવાળા દેહને સર્વ પ્રકારનો આનન્દ પ્રાપ્ત થાય, તે માટે અહીં કામધેનુ વગેરેની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. કારણ કે સતનો આનન્દ બહારના પદાર્થોના સમ્બન્ધથી જણાય તેવો છે. રમા (લક્ષ્મી) મુખ્ય આનન્દ હોવાનો નિર્ણય થયેલો છે. અમૃત તો જીવોનો આનન્દ (જીવોને આનન્દ આપનારું) છે, કારણ કે તે અમૃતનો આનન્દ જીવોમાટે ઉપયોગી છે. લોકમાં જે સર્વથી ઉત્તમ હોય, અને જેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ, તે પોતાની ઈચ્છાથી જ જેની પાસે જાય, તે જ તેનો ભોગ કરે છે કોઈ પણ સમયે બીજો કોઈ તેનો ભોગ કરતો નથી. તેથી લક્ષ્મીના સ્વયંવરની કથા કહેલી છે (શ્લો.૮-૨૭). લક્ષ્મી જ રમાના રૂપથી સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં, તેથી તેમનો ભગવાન્ને જ વરવાનો વિચાર હતો, કારણ કે તે બ્રહ્માનન્દરૂપ છે, અને ‘મહદ્ બ્રહ્મ’ કહેવાય છે (ભગ.ગીતા૧૪।૩ જુઓ). તેમનો ભોગ કરનાર હરિ સિવાય બીજો કોઈ હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે હરિ જ ‘‘અક્ષરથી ઘણા ઉત્તમ છે’’ એમ શ્રુતિ કહે છે. ભગ.ગીતા૧૫।૧૮ માં પણ તે ‘‘અક્ષરથી પણ ઉત્તમ’’ હોવાનું કહેલ છે. લક્ષ્મીથી ઉત્તમ હરિ જ છે, અને તેમનાથી ઉત્તમ હોય તે જ તેમના ભોક્તા થાય એમ જણાવવા આ સ્વયંવરની કથા કહેલી છે. હરિ સિવાયના બધા તો દોષના સમ્બન્ધવાળા છે, અને અક્ષરના આનન્દથી હલકા હોવાથી લક્ષ્મીનો ભોગ કરી શકે નહિ૫૭-૬૦।।

આ લક્ષ્મી આધિદૈવિક છે. અમૃત તો મધ્યમ (આધ્યાત્મિક) ગણાયેલું છે. કામધેનુ વગેરે આધિભૌતિક છે. આ ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો સમુદ્રમાંથી નીકળ્યા, તેથી તે દાન કરનાર ગણાયેલો છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ જ દાન કરનારા છે.

દાનમાં આપવાના પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જ આ અધ્યાયનો અર્થ હોવાથી બધા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કહી તે યોગ્ય છે, પરન્તુ અમૃત; અસુરો લઈ ભાગી ગયા એ કેમ અહીં કહેલ છે?–એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે અમૃતની ઉત્પત્તિ તેનું અસુરોએ હરણ કર્યું ત્યાં સુધીની, એમ જણાવવા કહેલી છે કે ભગવાને તેનું સ્વતન્ત્ર રીતે દાન દેવોને કરેલું છે, કારણ કે જો ત્યાં સુધીની કથા કહી ન હોય તો ઘરમાં જમાડવાના પાકનો દાતા ઘરધણી ગણાય પરન્તુ પીરસનાર ન ગણાય, તેમ અમૃતનું દાન કરનાર સમુદ્ર જ ગણાય, અને તેનુ ભગવાને દાન કરેલું ગણાય જ નહિ. તેથી ભગવાને અમૃતનું દાન પોતાની સ્વતન્ત્રતાથી કરેલું છે (સમુદ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે કરેલું નથી) એમ જણાવવા અમૃત અસુરો લઈને જતા રહ્યા એ કથા કહેલી છે. વળી જેમ પિતાથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ અમૃત ભગવાન્‌થી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ જણાવવા, ભગવાન્ ધન્વન્તરિના સ્વરૂપથી(૧।૩।૧૭ જુઓ) અમૃતના કલશ સાથે સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલા. વળી જેમ માતાથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ અમૃત ભગવાન્‌થી ઉત્પન્ન થયેલું એમ જણાવવા ફરીથી માયા(મોહિની)ના સ્વરૂપથી ભગવાન્ હાથમાં અમૃતનો કલશ ધારણ કરી રહ્યા. એવી રીતે બે સ્વરૂપથી ભગવાને દુર્લભ અમૃત ઉત્પન્ન કરીને દાન લેનાર ઉત્તમ પાત્રરૂપ સર્વ દેવોને તેનું પાન કરાવ્યું૬૦।।-૬૫।।

અધ્યાય ૯; દાનઃ

હરકોઈએ કરેલું દાન પણ ભગવાને જ કરેલું થાય છે એમ જણાવવા શ્રીકૃષ્ણ પોતે અમૃતનું દાન કરનાર થયા કારણ કે સમુદ્ર તો અપુત્ર હતો. (આ કલ્પમાં ચન્દ્ર સમુદ્રનો પુત્ર ન હતો. કારણ કે તે તો અમૃતનું દેવ તરીકે પાન કરવા આવે છે અને તેથી અમૃતથી ભરપૂર ન હતો) અને વળી ભગવાન્, લક્ષ્મી તેમને વરેલી હોવાથી, તેના જમાઈ હતા તેથી (સમુદ્ર અપુત્ર હોવાથી તેનાં) જમાઈરૂપ (પુત્રીરૂપ ભગવાને–યોજના) ભગવાને પોતે સાસરાનું (અમૃત આપવાનું) કાર્ય કર્યું.

ભગવાને દેવોને અમૃતનું પાન કરાવ્યું અને દૈત્યોને ન કરાવ્યું એવો પક્ષપાત કર્યો–એમ ન માનવું, કારણ કે ભગવાને દૈત્યોને વારુણી (દારૂ) આપેલ. તે પણ જ્યારે વૃક્ષમાંથી નીકળેલી ત્યારે અમૃતની પેઠે તેની ધારા થયેલી. ભગવાને દેવોને અમૃત પાયું અને દૈત્યોને વારુણી આપી, કારણ કે જેઓ જેને માટે યોગ્ય હોય તેઓને તે અપાય. (વાસનાથી જીવ અમુક પદાર્થમાટે યોગ્ય થાય છે, તેથી વાસનાને લીધે દેવો તથા દૈત્યોને તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે અમૃત અને વારુણી આપ્યાં તેથી પક્ષપાત થયો નથી). દૈત્યોમાંના એક રાહુને અમૃતનો ગુણ જણાવવામાટે અમૃતનું પાન કરાવ્યું, અને બીજા દૈત્યો અમૃતનું પાન જેમને કરાવવામાં આવતું હતું તેમની પંક્તિમાં પેસી ન જાય તે માટે તેને માર્યો (તેનું માથું ધડથી જુદું કર્યું). કાલચક્રમાં ફરનારા સૂર્ય અને ચન્દ્રે, રાહુ દૈત્ય પંક્તિમાં પેસી ગયો હતો તે ભગવાન્‌ને સૂચવ્યું, તેથી તેઓ ગ્રહણ થવા પાત્ર થયા. (તેઓએ ભગવાન્‌ને એમ સૂચવ્યું તેથી જ, કોઈ પ્રકારે અટકાવી ન શકાય તેવું દૈત્ય સાથે મુખ્ય વૈર થયું એમ જણાવવા ગ્રહણ થયાનું કહેલ છે). સત્પુરુષો દેવોને શ્રીકૃષ્ણથી અમૃત પ્રાપ્ત થવાથી સુખરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થયું એમ આ અધ્યાયથી જણાવ્યું. (આ ક્ષય પામે તેવાં અમૃતની કથા કહી) કારણ કે ભગવાન્‌ની કથારૂપ અક્ષય અમૃતનું પાન કરેલું હોય, તે મુખમાંથી પાછું બહાર કાઢી (કીર્તન કરાવી) પોતાના ભોગમાટે ઉપયોગમાં લેવું (શ્રવણ કરવું) જોઈએ. (આ વિષયનો ૨।૧।૧૦ના શ્રીસુબોધિનીમાં નિર્ણય કરેલો છે)૬૫।।-૭૨

અધ્યાય ૧૦; દાનનું ફળઃ

પ્રયાસ કર્યો (અ.૧૦।૪). ‘‘અમે અમૃતનું પાન કરેલું છે’’ એવા અહઙ્કારથી જ તેઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરન્તુ ભગવાને પોતાના ઉપર ઉપકાર કરેલો, એવું તેઓને ભાન ન રહ્યું. તેથી ‘‘આ દેવો કૃતઘ્ની છે’’ એવી ખોટી માન્યતા થવાથી અમૃતે તેમના ઉપર ઉપકાર કર્યો નહિ. (અમૃત જીવોના આનન્દરૂપ હોવાથી ચેતન હોઈ, તેની એવી માન્યતા થવાથી તેણે દેવોને સાહાય્ય કર્યું નહિ, તેથી દેવો દુઃખ પામવા લાગ્યા) પછી ભગવાને પોતે પધારી (શ્લો.૫૩) ઉત્તમ અસુરોને હણ્યા, ત્યારે ‘‘દેવો કૃતઘ્ન છે’’ એવી અમૃતની માન્યતા દૂર થઈ. તેથી અમૃતે પોતાનું કાર્ય (દેવોને

સાહાય્ય) કરવા માંડ્યું, એટલે દેવો પોતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને તેમણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આ અમૃતનાં દાનનું ફલ પ્રાપ્ત થયું કારણ કે દેવોએ સ્વર્ગ વગેરે જીતી લીધાં. (આ કથાથી એમ સૂચવેલું છે કે વિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારા અને વિચાર અથવા નિર્ણય કરનારાઓ પણ અહઙ્કાર રાખે, તો શ્રીભાગવત વગેરે રૂપ વિદ્યા તેઓને લાભ કરતી નથી. તેથી તેઓએ પણ દરેક ક્ષણે એવું જ ચિન્તન કરવું જોઈએ કે ભગવાન્ જ સર્વ કાર્ય કરે છે. આ વિષયમાં પણ દાન કરવાના પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સાત્ત્વિક છે કારણ કે તે પદાર્થો સુખ કરાવનારા હોવાથી સાત્ત્વિક છે. તે પદાર્થના દાનરૂપ કર્મ કપટવાળું હોવાથી રાજસ છે, અને દાનનાં ફલરૂપ અસુરોને હણવાનું કાર્ય તામસ છે)૭૩-૭૫

ફલ પ્રકરણ; અધ્યાય ૧૧-૧૨-૧૩:

અધ્યાય ૧૧:

યુદ્ધમાં બલિને તો ઈન્દ્રે વજ્રનો પ્રહાર કરી ભૂમિ ઉપર પાડ્યો (શ્લો.૧૨) અને બીજા દૈત્યો યુદ્ધ તજી ગયા (શ્લો.૪૬). અમૃત ભક્ષણ દેવોએ કર્યું તેનું ફલ તેઓને મળ્યું કે નહિ? તેવી શઙ્કા ન રહે તે માટે આટલા ફલનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં કરેલું છે. (અહીં કહેલી પ્રહાર કરવાની ક્રિયાઓ તામસી છે)૭૬

અધ્યાય ૧૨; મહાદેવને થયેલ મોહ:

બારમા અધ્યાયમાં ભગવાન્નાં મોહિની સ્વરૂપથી મહાદેવને મોહ થયો, એ કથા કહેલી છે. જો મહાદેવને મોહ થયો ન હોય તો તેમનો આશ્રય કરનાર દૈત્યો થોડા જ સમયમાં ફરીથી દેવોને દુઃખ આપવા માંડે. તે મન્વન્તર ચાલુ હતો ત્યાં સુધીમાં જો દૈત્યો ફરીથી દેવોને પીડે, તો દેવોએ કરેલું આ અમૃતનું પાન વ્યર્થ જ ગણાય (કારિકા ૭૮માં 'બાધેરન્નામૃત..' પાઠ છે, તે 'બાધેરન્નમૃત..' જોઈએ, એમ જણાય છે, અને તેવો પાઠ ગણી અર્થ કરેલ છે.) તેથી મન્વન્તર પૂરો થતાં સુધી દૈત્યો દેવોને પીડા ન કરે, તે માટે દૈત્યોને આશ્રય આપનાર મહાદેવને મોહિની સ્વરૂપથી મોહ થયાની કથા કહેલી છે૭૭-૭૮

અધ્યાય ૧૩:

પછી તેરમા અધ્યાયમાં બાકીના સર્વ મન્વન્તરો અનુક્રમે કહેલા છે, કારણ કે મન્વન્તરોમાં બધા દેવો ભગવાન્ના આવેશવાળા હતા. (ભગવાન્નો આવેશ પોતામાં કરાવી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરવો, એ મુખ્ય ફલ છે એમ આ અધ્યાયમાં જણાવેલ છે)૭૯

અધ્યાય ૧૪; ગુણાતીત દાન:

મનુ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઈન્દ્ર, ઋષિઓ અને ભગવાન્નો અવતાર એ છ દરેક મન્વન્તરમાં હોય છે, અને એ છ થી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તે છએ શું-શું કાર્ય કરે છે, એ જુદું-જુદું જણાવી, ભગવાન્થી તે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એમ આ ચૌદમા અધ્યાયમાં દર્શાવેલું છે. (ભગવાન્થી જ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. એમ આ અધ્યાયમાં જણાવેલ હોવાથી, આને ગુણાતીતનો અધ્યાય કહેલો છે. ''દરેક યુગમાં ભગવાન્ જ્ઞાન આપે છે'' એમ આઠમા શ્લોકમાં જ્ઞાનનું દાન ભગવાન્ કરતા હોવાનું કહેલ હોવાથી, આ અધ્યાયનો પણ દાનનાં પ્રકરણમાં સમાવેશ થાય છે)૮૦-૮૦।।

પ્રકરણ ૩; વચનપાલન:

હવે ગુણરૂપ (૧૫માથી ૨૩મા સુધીના) નવ અધ્યાયોથી પોતાનું વચન પાલન કરવારૂપ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. હરકોઈ સંયોગોમાં સમ્પત્તિના સમયે જે વચન કહેલું હોય, તે આપત્તિના સમયમાં ખોટું થવા દેવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જો ચિત્ત તેવું (વચન પાલન કરવામાં તત્પર હોય) તો વચન પાળવાનું સર્વથા (જરાય) અશક્ય નથી. આ પ્રકરણમાં તેવી રીતે ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર બલિને કહેલો છે૮૦।।-૮૨।।

દાન કરનાર બલિની (દાન કરવાની) શક્તિ હતી, એમ પંદરમા અધ્યાયથી કહેલું છે.
બલિની પાસે ભૂમિ મળવાની યાચના ભગવાન્ કરે તે માટે સોળમાથી અઢારમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી ભગવાન્નાં પ્રાકટ્યનો પ્રસઙ્ગ કહેલો છે.
ઓગણીસમા અધ્યાયથી વામને બલિ પાસે કરેલી યાચના અને વીસમા અધ્યાયથી બલિએ કરેલું દાન કહેલ છે.
એકવીસમા અધ્યાયથી બલિ ત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપી ન શકવાથી તેણે પોતાના વચનનો ભઙ્ગ કર્યો, તેથી બન્ધન કર્યાનું કહેલું છે.
ત્યાર પછી તેણે પોતાનું વચન બરાબર પાળ્યું તેથી તેને છૂટો કર્યો અને તેને ઘણાં દુર્લભ વરદાન કર્યાં એ કથા બાવીસમા અધ્યાયમાં કહેલી છે, અને
ત્રેવીસમા અધ્યાયથી તેને તેના ઈચ્છેલા પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેને પાતાલમાં રાખ્યો એ કથા કહેલી છે.

–એ પ્રમાણે નવ અધ્યાયોથી આ પ્રકરણમાં સારા પુરુષના ધર્મરૂપ સત્ય વચન તેનાં સાધન અને ફલ સહિત કહેલું છે૮૨।।-૮૬।।

હવે ગુણને લીધે આ પ્રકરણના નવ પ્રકાર કેવી રીતે થાય છે તે કહેવામાં આવે છે. આ ભૂમિનું દાન કરનાર, પોતાનું વચન પાળનાર બલિ રાજસ છે, અને રાજસ દૈત્યો સાથે સમ્બન્ધવાળો છે એમ પંદરમા અધ્યાયમાં જણાવેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં કહેલું પયોવ્રત સત્ત્વ સાથેના તમો ગુણવાળું છે. (તે મોહથી કરવામાં આવેલું હોવાથી તામસ છે, અને સુખ આપનારું હોવાથી સાત્ત્વિક છે).

સત્તરમા અધ્યાયમાં જણાવેલ (અદિતિની) પ્રસન્નતા રજોગુણ સાથે ભળેલ સત્ત્વ ગુણવાળી છે. (સુખ આપનારી હોવાથી સાત્ત્વિક છે અને ફલની ઈચ્છાવાળી હોવાથી રાજસ છે). વામનનો અવતાર કપટ કરેલ હોવાને લીધે તમોગુણ સાથે ભળેલા રજોગુણવાળો છે. (ઈશ્વરપણું છૂપાવી માગણ હોવાપણું જણાવી કપટ કર્યું, તેથી રજોગુણવાળો અને મોહ ઉત્પન્ન કરવાને લીધે તમોગુણવાળો છે).

ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કહેલું યાચન-માગણી કપટથી કરેલ હોવાને લીધે રાજસ છે.

વીસમા અધ્યાયમાં જણાવેલ શુક્રનું વચન (શ્લો.૧૫ શાપ આપનારું હોઈ) તામસ છે, અને બલિનું વચન (શ્લો.૨-૧૩) આગ્રહપૂર્વક કહેલું હોવાથી તામસ છે. તે (સત્યને વળગી રહેનારું હોવાથી) સત્ત્વગુણવાળું અને (ગુરુની અવગણના કરનારું હોવાથી) રજોગુણવાળું પણ છે.

–આ પંદરમાથી વીસમા સુધીના છ અધ્યાયો ગુણના સમ્બન્ધમાં મુખ્ય ગણાયેલા છે૮૬।।-૮૯।।

એકવીસમા અધ્યાયમાં કહેલું દાન સાત્ત્વિક છે. અને તે કીર્તિ તથા સાહસના સમ્બન્ધવાળું પણ છે. જ્યારે બલિનું બન્ધન કરેલ તે તામસ છે. બલિએ પોતાનું વચન ન પાળવાથી (ત્રણ પગલાં ભૂમિનું દાન ન કરવાથી) તેને દુઃખ થયું, એ એકવીસમા અધ્યાયમાં (શ્લો.૩૪) કહેલું છે.

અને તેણે પોતાનું વચન બરાબર પાળી પૂરું કર્યું, તેથી તેને સુખ થયું એ બાવીસમા અધ્યાયમાં (શ્લો.૩૧) કહેલું છે.

ઈન્દ્રને પણ પહેલાં તેની જે લક્ષ્મી (કારિકા ૯૨માં 'પૂર્વાર્ધસ્ય' પાઠ છે તે 'પૂર્વાર્થસ્ય' જોઈએ એમ જણાય છે. તેથી તે પ્રમાણે પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે.) હતી તે પ્રાપ્ત થઈ એમ ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં (શ્લો.૨૫) કહેલું છે.

–એવી રીતે ૨૧-૨૩ સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં પ્રાપ્ત થયેલ ફલ અને તેવું ફલ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા જણાવેલાં છે૮૯॥-૯૧॥

અધ્યાય ૧૫-૧૬-૧૭:

(એવી રીતે આ ત્રીજા પ્રકરણના ત્રણ પેટાપ્રકરણ ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયના છે. પહેલું પેટા-પ્રકરણ સાધનનું છે) પંદરમા અધ્યાયમાં વિપ્ર શુક્રની કૃપાથી દાન કરવાની શક્તિ બલિ રાજા પ્રાપ્ત કરે છે. સોળમા અધ્યાયમાં અદિતિ અસુરો પાસેથી ત્રણલોક પાછા લાવે એવા પુત્ર વામનને પ્રાપ્ત કરાવનારું વ્રત કરે છે. સત્તરમાં અધ્યાયમાં અદિતિ ભગવાન્‌ની કૃપાથી ભગવાન્ વામનરૂપ પુત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વિપ્રની કૃપા, કર્મ-વ્રતની કૃપા(પરિણામ) અને ભગવાન્‌ની કૃપા એવા ત્રણ પ્રકારના સાધન આ પેટાપ્રકરણમાં જણાવ્યાં.

બીજું પેટાપ્રકરણ દાનનું છે. અઢારમાથી વીસમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોમાં દાન કહેલું છે. (અઢારમા અધ્યાયમાં શ્લો.૩૨, ''હે બાલક! તારી જે ઇચ્છા હોય તે માગ'' એમ બલિ વામનને ઓળખ્યા વિના અજ્ઞાનથી દાન કરવાનું કહે છે. ઓગણીસમા અધ્યાયમાં ''જેટલી જોઈએ તેટલી ત્રણ પગલાં જ ભૂમિ લો'' શ્લો.૨૮ એવા જ્ઞાનથી બલિ દાન આપવા તત્પર થાય છે. વીસમા અધ્યાયમાં ગુરુએ શાપ આપેલ હોવા છતાં બલિ નિશ્ચયપૂર્વક દાન કરે છે, શ્લો.૧૬. વાસ્તવિક રીતે ઓગણીસમા અને વીસમા એ બે અધ્યાયમાં જ જ્ઞાનપૂર્વક દાન કરે છે, તે બે જ દાન કહેલાં છે. એમ આ ત્રણ અધ્યાયોમાં દાન કહેલ છે).

ત્રીજું પેટા-પ્રકરણ દાનના ફલનું છે. ઓગણીસમા તથા વીસમા અધ્યાયમાં જે બે દાન કહ્યાં તે બેનું ફળ બલિનું બંધન એકવીસમા અધ્યાય શ્લો.૨૬માં કહેલ છે. (બાવીસમા અધ્યાયમાં ત્રીજું પગલું પોતાના શિર ઉપર મૂકવાનું વામનને કહી બલિ મુખ્ય દાન વામનને કરે છે, શ્લો.૨. આ ફલનું પ્રકરણ છે. પરંતુ આ જે મુખ્ય દાન કર્યું તે આત્મનિવેદનરૂપ હોઈ ફલરૂપ છે અને તેથી ફલ પ્રકરણમાં કહેલું છે. વળી આ અધ્યાયમાં ભગવાન્ વામન; બલિને સુતલમાં સ્થાન તથા ત્યાં નિર્ભયતાનું દાન કરે છે, શ્લો.૨૨-૩૬. ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ વામન ઈન્દ્રને સ્વર્ગનું દાન કરી, અદિતિની કામના પૂર્ણ કરે છે. શ્લો.૪,૧૯). એ રીતે ત્રણ-ત્રણ અધ્યાયોથી દાનનું કારણ, દાન અને ફલ કહેલાં છે૯૧॥-૯૩॥

ત્રણે પ્રકરણના દાનમાં ભેદ:

બીજા પ્રકરણમાં જે અમૃતનું દાન કરેલ છે, તે બધા દેવોને વહેંચીને દાન કરેલું છે તેથી તે સર્વને થોડું-થોડું થયેલ છે. બધાનું દાન કોઈને થયેલ નથી. જ્યારે ત્રીજા પ્રકરણમાં જે ભૂમિનું દાન બલિએ કર્યું તે બધી ભૂમિનું દાન એકલા વામન ભગવાન્‌ને કર્યું. તેથી ત્રીજા પ્રકરણમાં કરેલું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આ બલિએ જે પ્રમાણે દાન કરીને ધર્મ કર્યો, તે જ સારા પુરુષના ધર્મ છે. ભગવાને તેનો તે ધર્મ નભાવ્યો, તેથી તે ભક્તિ (નવમા સ્કન્ધ)ની પહેલાં કહેલ છે. લક્ષ્મીનું દાન જે પ્રકારે થયું, તે તો મધ્યમ પ્રકારનું કહેલું છે, અને આપત્તિમાં ભગવાન્‌ને શરણે જવાનું કહ્યું તે તેથી પણ પહેલું (હલકું) છે. (પહેલા પ્રકરણમાં જણાવેલ આપત્તિમાં ભગવાન્‌ને શરણ જવાનો ધર્મ સ્વાર્થમાટે કરાતો હોઈ, અને બીજા પ્રકરણમાં જણાવેલ લક્ષ્મીનું દાન પરમાર્થમાટે હોઈ બીજા પ્રકરણમાં કહેલ ધર્મ પહેલા પ્રકરણમાં જણાવેલ ધર્મથી વધારે સારો છે) જો સદા ઉત્તમ ધર્મો હરિને પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવાના હોય તો તેઓનો એવો નિર્ધાર છે૯૩॥-૯૭

પ્રકરણોનો સાર:

સમ્પૂર્ણ પ્રકારે ભગવાન્‌ને શરણ જવું એ પહેલા પ્રકરણનો સાર છે. તેમ કરી, સર્વથી ઉત્તમ વસ્તુ(લક્ષ્મી) ભગવાન્‌ને નિવેદન કરીને, તેમના સેવકોને વળી તેમની ઈચ્છા પ્રમાણેના પદાર્થો ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પ્રમાણે આપવા (એ બીજા પ્રકરણનો સાર છે). પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના આત્મા (દેહ) સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં જ છે, તે શ્રીકૃષ્ણને જ સમર્પણ કરવાં (એ ત્રીજા પ્રકરણનો સાર છે. ત્રણે પ્રકરણોનો સાર એવો છે કે) ૧.જો ભગવાન્ હર કોઈને અથવા પોતાને ભાગ પાડી જે આપે તો તે તેમજ ભલે રહે એમ વિચારવું, ૨.અભિમાનનો ત્યાગ કરીને ભગવાને જે કરેલ હોય તે તેમજ ભલે હો એવી રીતે તેનું અનુમોદન કરવું અને ૩.આમ થાય ત્યારે પોતાની જે મિલ્કત ભગવાન્ પોતાના શત્રુઓને આપે તો તે પણ સમ્પૂર્ણ રીતે સહન કરવું૯૮-૧૦૦।।

પ્રકરણ ૪; અધ્યાય ૨૪:

ઉપર જણાવેલ ત્રણે સિદ્ધાન્ત ભગવાન્ મત્સ્ય પોતે જાણે છે, બીજું કોઈ જાણતું નથી. કારણ કે સાતમા વૈવસ્વત મનુને માટે ભગવાન્ મત્સ્ય પોતે પધારેલા (અ.૧૩।૧ અને અ.૨૪।૧૦-૧૨). આ સાતમા મન્વન્તરમાં સારા પુરુષના ધર્મ (એકાદશીના ઉપવાસ વગેરે)થી વાસનાને બાળવી, બીજા પ્રકારે બાળવી નહિ એવું પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે આ અધ્યાયમાં મત્સ્ય ભગવાન્‌નું ચરિત્ર કહેલું છે. ભગવાન્ મત્સ્ય જ હયગ્રીવને હણી તેની પાસેથી વેદ લાવ્યા અને વેદનો ઉદ્ધાર તેમણે જ કરેલ છે, બીજા કોઈએ કરેલ નથી. તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે મત્સ્ય ભગવાન્ વિના બીજું કોઈ ધર્મની સૂક્ષ્મ વિગતો જાણતું નથી. એ પ્રમાણે ગુરુએ કહેલા માર્ગથી જે સારા પુરુષના ધર્મ આચરે છે, તે બધી દુષ્ટ વાસનાઓને બાળે છે, એવો નિશ્ચય છે.

(છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં ભગવાન્‌ના અનુગ્રહથી રહેવાનું, સાતમા સ્કન્ધમાં જુદી-જુદી વાસનાવાળા રહેવાનું અને આઠમા સ્કન્ધમાં બધી દુષ્ટ વાસનાઓનો નાશ કરી રહેવાનું કહ્યું. એવી ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિમાટે ભગવાન્‌ની ત્રણ પ્રકારની લીલાઓ કહી)૧૦૦।।-૧૦૪।।